

X. DAWLETNAZAROV SHÍĜARMALARINDA LEKSEMALARDÍŇ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Esbergenova B.

Ájiniyaz atındaĝı NMPI assistent oqıtıwshısı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703862>

Annotaciya. *Kórkem shıĝarmalar tilin lingvopoetikalıq aspektte izertlewler házirgi zaman talaplarınıń biri bolıp, poeziyalıq shıĝarmalar tilin úyreniy máselesi arnawlı izertlewlerdi talap etedi. Maqalada X. Dáwletnazarov shıĝarmalarında leksemalardıń stillik qollanılıwı hám olardıń milliy tilimizdiń, lingvomádeniyatımızdiń, tillik estetikaniń rawajlanıwındaĝı ornı hám áhmiyeti boyınsha jazıldı.*

Таянч сўзлар: *лексика, стиль, семантика, синоним, лингвистика, синоним.*

Аннотация. *В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления лексемов в художественном языке. В произведениях X. Даулетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.*

Ключевые слова: *лексика, стиль, семантика, синоним, лингвистика, синоним.*

Annotation. *In the article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of leksem s units in the artistic language. In the works of X. Dawletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.*

Key words: *vocabulary, style, semantics, synonym, linguistics, synonym.*

Ulıwma lingvistikada stil termininiń keń túrde qollanılıwı ásirese XX ásirlerde payda bolıp, tez pát penen óz aldına ilimge aylandı. V.Vinogradov til stilin kórkem ádebiy sóylemge yáki jazıwǵa, hár qıylı turmıslıq jaǵdaylarǵa, qandayda bir jámiyetlik turmısqa muwapıqlasqan semantikalıq hám estetikalıq jaqtan qabıllanǵan, emocional-ekspressivlik til qurallarınıń sisteması sıpatı dep esaplaydı.

Qaraqalpaq tilinde til stilleri hám stilistika máseleleri professor E.Bepdimuratovtıń miynetlerinde arnawlı túrde sóz etildi. Ol óz izertlewlerinde stilge qaraqalpaq tili mısasında anıqlama berip, qaraqalpaq tilindegi funkcionál stillerdiń túrleri, olardıń rawajlanıw jolları hám tilimizdiń leksikasın bayıtıwdaĝı ornın kórsetti. E.Berdimuratov - stil bul haqıyqatında da tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawlarına, til arqalı qatnastıń túrli formalarına konkret situaciyaǵa baylanıslı leksika-semantikalıq, grammatikalıq h.t,b boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimliliği menen qalıplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi - deydi. [1.34.]. Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı háp qıylı funkciyalardı atqaradı.

Árman kóp, san oyǵa dóne beremiz,

Gá jalınlap, gá de sóne beremiz,

Kónlikshil xalıqız dep kóne beremiz,
Kimler qanday, názer salmaymız nege?
Durıs hám taza sóyley almaymız nege?

Tildiń eń áhmiyetli jámiyetlik funkciyaları bolǵan sóylesiw, xabarlaw, tásir etiw sıyaqlı funkciyalardı atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwda tildiń ayırım bólekleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayırıqsha leksika-frazeologiyalıq, ayırım jaǵdaylarda morfologiyalıq quralları qalıpleseı. Lingvistikadaǵı bunday bólshekler tildiń funkcional stilleri dep ataladı. Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde mınaday stiller bólinip shıǵadı: sóylew stili ilimiy hám rásmiy isler stili, publicistikalıq hám kórkem ádebiyat stili. Tildiń bul funkciyaları kópshilik waqıtta bir-biri menen qatnasta boladı, máselen, publicistikalıq stilde tásir etiw funkciyası menen birge xabarlaw funkciyası da kórinip turadı. Sonlıqtan da kórsetilgen stilerdi óz aldına pútkilley bóleklengen sistema dep qaramay, olardı óz ara tıǵız qatnasta, bir-birine ótip turatuǵın til qubılısı dep qaraw kerek. Olardıń ajratılıwı tek shártli túrde ǵana boladı.

Ayaǵımız túwe, tillerdi tusap,
Haramlıq qaydan dur turǵanda kush ap,
Jaltaq óstik jetim balaǵa qusap,
Ózimizdi keshlew ańlaymız nege?

Kóp mánililiktiń qalıplesiwinde hám sózler stillik maqsetlerde ónimli qollanıladı. Ásirese olar ayırıqsha bir pikir bildiriwde, sózdiń tásir etiw kúshi arqalı emociyanı kúsheytiwde, sezimtalıqtı oyatıwda maqsetli qollanıwı arqalı birinshiden sózdiń mánilik kúshin arttırsa, ekinshiden sózdiń stillik qollanıw órisin keńeytedi. Qaraqalpaq tilinde insan hám onıń tábiyatı, haywanatlar dúnyası, qus atları sonday-aq, basqa da qubılıs, háreket atamaları awıspalı mánilerde kóp mánilik xızmet atqarıwda ásirese, kórkem súwretlewde sıpatlawshı xızmette paydalanılıp, poetikalıq qatarlarda obrazlılıq kúshi, ekspressivlik-emotsionallıq mánilik sıpatı, olardıń oqıwshıǵa tásirsheńligi, adam sezimlerine qatnası anıq sezilip turǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Ádette tilde ulıwma xalıqqa belgili sózler, tábiyiy baylıqlar atamaları, kiyim-kenshek, terekler menen gúller atamaları, tábiyat qubılısları hám azıq-awqat ishimlik atamaları tiykarında metaforalar jiyi payda bolıp, obektlik qatnaslar tiykarında usılayınsha tematikalıq toparlarǵa bólip sıpatlama beriw maqsetke muwapıq boladı.

X.Dáwletnazarov shıǵarmalarınıń tili, onda kóp mánilikti ańlatıwshı leksemalardı qollanıw arqalı sóz semantikasınıń keńeyiwine erisiledi. Sózdiń tilde paydalanıw funkciyasınıń rawajlanıwına sebepshi boladı hám ayırıqsha sema, semantikalıq máni birligi sıpatında qalıpleseı. Semamalar stillik jaqtan qollanılganda atawshı hám sıpatlawshı xızmet atqaradı. Sonlıqtan sóz mánisiniń tuwrıdan tuwrı iske asırılıwı emes,

al qusaslıq tiykarında basqa sáykes obyektlerdi atawda, sıpatlawda tildiń ishki rawajlanıw nızamlıqlarına baylanıslı salıstırıwshı obektlerdiń qatnasına, túr-túsine, ornına, xızmetine hám taǵı basqa da uqsaslıqlarına qaray mánilik qurılısındaǵı mánisi sıpatında tán alınadı.

Jipek sózińizge kewil kiyingen,
Men de bir túymeńiz keshlew túyingen,
Sıylı ornıńız bar júrek úyimnen,
Ómirińiz sulıw namalı eken.

Kóp mánilikti ańlatıwshı sózlerdi stillik maqsetlerde sheber paydalanıw, jańa semalardı payda etip, olardı ustalıq penen qollanıwda sóz sheberleriniń úlesi úlken. Bunda kórkem sóz sheberi dóretpelerinen keltirilgen mısallarda tuwılǵan jerge muhabbat, ayralıq hám el jurat haqqındaǵı, basqa da ishki sezimlerdi beriwde jańa semalıq mánidegi sózleri itibardı eriksiz tartadı. Hár qıylı mazmundaǵı qosıqlarında ádep-ikramlılıq úlgeri, insaniylyq, adamgershilik paziyletleri awıspalı mánili semalar arqalı tereń emociyonallıq awıspalı máni ózgesheligin berip súwretlegenin kóremiz.

Gúlsiz, adamlarǵa shashqan juparıń,
Qansha shákirtiń bar, qansha sháháriń,
Báhár bolıp óner, bergen báháriń,
Kewlińizde inham samalı eken.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretywshilik izleniwleri, tapqırılıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi ról atqaradı. Onda shayırdıń kórkem suwretlewdegi originallıǵı, navatorlıǵı, batırlıǵı usaǵan poetikalıq sapalar qalıplesedi. Eń jaqsı ádebiy shıǵarmalarǵa tán onıń kompazitsiyasına, ideyasına, mazmunına, sapalıqqa obrazlılıq penen tásirsheńlikke, estetikalıq zawıqlıqqa tiykar bolatuǵın qurılıslıq elementleriniń joqarı sapada shólkemlesiwine tiykar bolatuǵın barlıq elementleri menen bir qatarda poetikalıq tili arqalı dóreydi. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq mine poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Onda poetikalıq emocionallıqtıń ornı bir bólek turadı.

«Qarda janar degen qalawın tapsa»,
Shárt pe usı sóz dep murıńǵa shertiw?
Ilimde qanday da barday itimalı,
Waqtı alǵa ya izge ózgertiw.

Lingvistikada tán alınıwınsha, stillik maqsetlerde qalıplesken sememalar kórkem shıǵarmadaǵı obrazlılıǵı, ekspressivliligi menen tikkeley baylanıslı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlangan tematikalıq

toparlarına, olardıń kórkem shıǵarmada stillik qollanılıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi, poeziya menen prozanı basqa funktsionallıq stillerden ajıratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykarǵı dúzilislik elementlerden esaplanadı. Obrazlılıq hám kórkemlilik arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq sapa bolıp tabıladı. Sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarının mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanılıw usılları hám qollanılatuǵın ornı arqalı dóreydi. Sózde ekspressiyanıń payda bolıwı, semalıq mánilik qúramınıń keńeyiwi hám qospanıwı, onıń dúzilisinde qosımsha mánilik boyawlardıń dórewi menen birge iske asadı. Bul bahalawshı-sıpatlawshı qásiyetler menen belgiler sóylewdiń áhmiyetli belgilerinen ibarat.

Aq bozlaq jerlerdiń shıqqan maylıǵı,
Dimarsız baǵlardıń júzi qayǵılı,
Ata-ananıń, xalıqtıń tánha baylıǵı,
Tuwmay tuwa shókken ballardı aytsesh!...

Kórkem sóz lingvistikada óz tásirsheńlik shegarasına qaray kommunikativlik hám estetikalıq funktsiyanı atqaradı. Sol ushın da kórkem ádebiy stildiń qollanılıw shegarası júdá keń bolıp, barlıq stillik múmkinshiliklerden barınsha paydalanıp, ádebiy til normalarınan da shıǵıwı múmkin. “Kórkem ádebiy stildiń basqa stillerden ajıralıp turatuǵın tiykarǵı belgisi – onıń funktsiyası, obrazlılıǵı hám ekspressivliginde”, -dep pikir bildiredi A.I.Efimov¹. Kórkem ádebiy stilde sáz mánileriniń stillik qollanıwı ózine tán kúshli stilistikalıq ózgeshelikke iye bolıp keliwi menen ajıralıp turadı. Kórkem ádebiy stilde qollanılgan sinonim, omonim hám antonimler qollanılganda tildiń barlıq sóz baylıqlarınan paydalanıladı. Kórkem ádebiy stilindegi sózler adamǵa estetikalıq tásir etiw kúshine iye bolıp, kórkem sóz sheberi bizdi qorshaǵan dúnyanı obrazdı hám kórkem etip kórsetedi hám shıǵarmalarda emocionallıq, ekspressivlik lirizm, stilistikalıq, figuralar keń qollanıladı.

Basqa da tiller sıyaqlı qaraqalpaq tiliniń de tiykarǵı sózlik baylıqlarınıń biri bolǵan stillik maqsetlerde qollanılgan sememalar basqa leksikalıq birliklerden ajıralıp, kórkem shıǵarmalar tilinde ónimli jumsalıwına alıp keledi. Sonıń ushın da, kórkem shıǵarma tiliniń eń áhmiyetli leksikalıq quralı sıpatında xızmet atqaradı. Juwmaqlastırıp aytqanda, X. Dawletnazarov shıǵarmalarında leksemalardıń stillik qollanıwı tildiń obrazlılıǵın, mánilik keńeyiwin, stillik emocional tásiriligin payda etedi hám semalıq mánisiniń keyiwin kóriwge boladı.

¹ А.И.Ефимов. Стилистика русского языка. Москва, 1969. с.5.

Ádebiyatlar

1. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
2. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tili leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
3. Begmatov E., Boboeva A., Asomiddinova M., Umurkulov B. Úzbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent: Fan. 1988, 73-191 b.
4. Doniyorov X., Yuldashev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan, 1988,
5. X. Dawletnazarov. Shólirkew. Qosıqlar toplamı. N.,2023.